

Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden?

H.F.K. VAN NIEROP

In 1564 schreef kardinaal Granvelle aan de koning, dat hij vreesde dat de Duitse krijgsoversten in Saksen die door de bemiddeling van de Nederlandse groten een jaargeld hadden ontvangen, de koning alleen zouden dienen wanneer, en in zoverre de hoge heren dat verlangden. Willem van Oranje had zich, volgens de kardinaal, beroemd op de hulp die zijn vrienden en verwanten in Duitsland hem zouden kunnen leveren, als hij wat kwaads in zijn schild zou voeren: ze zouden, zo schreef de kardinaal, nog meer voor hem doen, dan ze voor de prins van Condé hadden gedaan, omdat Oranje hun 'bloedsvriend' was'.

Naar patronageverhoudingen, zoals die naar voren komen in dit citaat, is nog weinig onderzoek verricht². De meeste historici zijn het erover eens, dat er in de

1. Felix Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand* (3 dln.; Den Haag, 1906-1924) II, 309. Bij het schrijven van dit artikel heb ik gebruik kunnen maken van een doctoraal werkcollege, dat ik van september tot december 1983 aan het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam gaf. Deelnemers waren de dames N. van der Zee, H. Idema, J. Driessen, C. Misset, B. van der Plas en de heren S. Poolman, W. van der Vis, P. Nijenhuis, L. Saarloos, A. van Maanen, D. Kips, P. Knevel, H. Daniels en J. Baars.

2. Zie voor de zestiende-eeuwse Nederlanden H.G. Koenigsberger, 'Patronage and Bribery during the Reign of Charles V', in: *Idem, Estates and Revolutions. Essays in Early Modern European History* (Ithaca/Londen, 1971) en het elders in dit nummer gepubliceerde artikel van dezelfde auteur. Voor de verhoudingen in Holland en Zeeland in de veertiende eeuw: H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten* (Zutphen, 1982) vooral 205-252 en in de zeventiende eeuw: D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussenpartijen en facties* (2e druk; Groningen, 1978) vooral 1-36. In de laatste twee studies staat niet het begrip patronage, maar het begrippenpaar 'partij' en 'factie' centraal. Een partij is een politieke groepering, die zo groot mogelijke groepen van de bevolking door een min of meer ideële binding bij de politiek van het gehele land tracht te betrekken. Een factie wordt gevormd door een plaatselijke groep machthebbers met hun onmiddellijke aanhang; hun binding is doorgaans van veel zelfzuchtiger aard (Roorda, *Partij en factie*, 3). Het zal duidelijk zijn, dat het begrip 'patronage' in het verlengde van het begrip 'factie' gesitueerd moet worden. Op de verhouding tussen deze begrippen zal ik hier echter niet verder ingaan. Over het kunstpatronaat, dat hier verder buiten beschouwing blijft, zie men Hugh Trevor-Roper, *Princes and Artists: Patronage and Ideology at Four Habsburg Courts, 1517-1633* (Londen, 1976); A.G. Dickens, ed., *The Courts of Europe: Politics, Patronage and Royalty, 1400-1800* (Londen/New York, 1977); Guy Fitch Lytle en S. Orgel, ed., *Patronage in the Renaissance* (Princeton, 1981). De laatste bundel bevat ook opstellen over patronage in het politieke leven.

zestiende-eeuwse Nederlanden zoiets als patronage- of cliënteleverhoudingen hebben bestaan, maar over de precieze betekenis ervan, de rol die ze gespeeld hebben in de werking van het bestuur en de recruterings van ambtenaren, en de betekenis ervan voor het uitbreken van de Opstand, daarover bestaat geen duidelijk beeld. Een bruikbare definitie van het begrip patronage is in de historische literatuur over dit tijdperk nergens te vinden.

De herdenking van de moord op Willem van Oranje op 10 juli 1584 biedt een goed aanknopingspunt om eens op zoek te gaan naar patronageverhoudingen bij één enkele figuur, Willem van Oranje. Welke rol speelden ze in zijn leven? Beschikte Oranje, krachtens zijn positie als hoog edelman, over een netwerk van 'cliënten'? En zo ja, konden die hem in zijn latere strijd tegen de koning van Spanje van dienst zijn? Dit aspect van Oranjes positie als 'grand seigneur' is niet eerder onderzocht.

Ik zal eerst proberen het begrip patronage nader te definiëren, waarbij ik niet zal schromen ook bij de sociale wetenschappen te rade te gaan. Vervolgens zal ik proberen patronageverhoudingen in kaart te brengen in drie gebieden van Oranjes leven: zijn positie als legeraanvoerder, zijn positie als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht en zijn positie als rijk en voornaam edelman. Ik zal me daarbij beperken tot de periode tot 1567, omdat zijn vertrek naar de Dillenburg en, kort daarop, zijn breuk met Philips II, Oranjes positie in het staatsbestel, en daarmee zijn mogelijkheden om als patroon op te treden, grondig wijzigde³. Wel zal ik telkens proberen na te gaan in hoeverre Oranje later kon profiteren van in deze tijd opgebouwde betrekkingen; ik zal, met andere woorden, de vraag stellen naar de duurzaamheid van patronageverhoudingen. Tot slot zal ik aan de gevonden resultaten enkele conclusies verbinden.

Wat is patronage? Historici zijn hier vaag over. Nu eens wordt het begrip in zeer brede zin gebruikt, als het geheel van persoonlijke betrekkingen tussen hoger en lager geplaatsten, waaraan de eerstgenoemden politieke steun, en de laatstgenoemden protectie, een geldelijke beloning of een carrière ontlenen⁴. Dan weer wordt het in een beperkter betekenis gehanteerd, als een systeem van recruterings

3. Zie de bijdrage van K.W. Swart elders in dit nummer.

4. Zie bijvoorbeeld Sherrin Marshall Wyntjes, 'Family Allegiance and Religious Persuasion', *The Sixteenth Century Journal*, XII, ii (1981) 43-60, aldaar 48, 51 en H. Schilling, 'Der Aufstand der Niederlande: bürgerliche Revolution oder Elitenkonflikt?', in: H.U. Wehler, ed., *200 Jahre Amerikanische Revolution und moderne Revolutionsforschung* (Göttingen, 1976) 177-231, aldaar 208 (het begrip clientèle). Voor Frankrijk: J.H.M. Salmon, *Society in Crisis. France in the Sixteenth Century* (Londen/Tonbridge, 1975) 15-16, 25, 81, 93, 124, 143. Salmon beschouwt, naast de introductie van de koopbaarheid van ambten, de substitutie van de feodaliteit door een systeem van patronage (*clientage*) als de belangrijkste ontwikkeling in het zestiende-eeuwse Frankrijk. Vergelijk ook H.A. Lloyd, *The State, France and the Sixteenth Century* (Londen, 1982) 36-39.

van ambtenaren⁵. Patronage is dan het recht om civiele ambten (officiën) of kerkelijke *beneficia* te begeben, analoog aan het begrip patronaatsrecht (*ius patronatus*): het recht van de kerkpatroon om een geestelijke aan te stellen⁶. Ook moet hier het door de Franse historicus Roland Mousnier gemunte begrip *fidélité* (trouw) worden genoemd⁷. Met *fidélité* worden de zeer hechte en duurzame persoonlijke banden aangeduid, die tussen een patroon en een cliënt konden bestaan. *Fidélité* is de mentale component van patronage, maar de twee begrippen zijn niet identiek: patronage kan ook zonder deze zeer intense vorm van trouw bestaan⁸.

In de culturele anthropologie wordt het begrip veel gebruikt⁹. Er bestaan accentverschillen, maar in het algemeen verstaat men er een structureel principe onder dat ten grondslag ligt aan de verhouding tussen twee personen¹⁰. Deze verhouding is asymmetrisch, waarbij de patroon de cliënt toegang verleent tot bepaalde schaarse middelen, zoals een baan, levensonderhoud, geld, bescherming, een maatschappelijke positie, onderdak of voedsel. Daar staat dan tegenover, dat de cliënt de patroon trouw, dienst, en in voorkomende gevallen politieke steun verschuldigd is. 'Asymmetrische vriendschap' wordt patronage ook wel genoemd¹¹,

5. Koenigsberger, 'Patronage and Bribery', 168 en in Europees verband: H.G. Koenigsberger en George Mosse, *Europe in the Sixteenth Century* (paperback; Londen, 1973) 42; W.P. Blockmans en 3. van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Haarlem, 1977-1983) V, 443-491, aldaar 490 (voortaan: NAGN).

6. W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam, 1951) 323-327.

7. Roland Mousnier, *État et sociétés sous Francois Ier et pendant le gouvernement personnel de Louis XIV* (2 dln.; Parijs, s.a.) 309-320; *Idem*, 'The Fronde', in: Robert Foster en Jack P. Greene, ed., *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe* (Baltimore/Londen, 1970) 131-159, aldaar 141. Over het begrip *fides*: E.H. Waterbolk, 'Vrienden: dankbare en ondankbare', in: *Idem*, *Rond Viglius van Aytta. Enige brieven van zijn hand en enige opstellen* (Leeuwarden, 1980) 59-69, aldaar 65.

8. Yves Durand, 'Clientèles et fidélités dans le temps et l'espace', in: *Idem*, ed., *Hommage a Roland Mousnier. Clientèles et fidélités en Europe a l'époque moderne* (Parijs, 1981) 3-24, aldaar 3.

9. In de politicologie wordt het begrip patronage daarentegen gebruikt voor het systeem waarbij, vooral in de USA, politieke partijen overheidsbanen, gunsten of protectie verlenen in ruil voor politieke steun (*spoils system, bossism*). In deze betekenis kan het begrip alleen van toepassing zijn waar (moderne) politieke partijen bestaan, in de massa-democratieën van de twintigste eeuw. Alex Weingrod, 'Patrons, Patronage, and Political Parties', *Comparative Studies in Society and History*, X (1967-1968) 377-400, aldaar 379-380, 383-384; J. Ellemers, 'Patronage in sociologisch perspectief', *Sociologische Gids* <SG>, XVI (1969) 432-440, aldaar 433.

10. A. Blok, 'Variations in Patronage', *SG*, XVI (1969) 365-378, aldaar 365-366.

11. Eric R. Wolf, 'Kinship, Friendship and Patron-Client Relations in Complex Societies', in: Michael Barton, ed., *The Social Anthropology of Complex Societies* (Londen, 1966) 1-22, aldaar 16.

of: een persoonlijke relatie tussen sociaal ongelijken tot wederzijds voordeel¹². Het instrumentele, doelgerichte karakter van patronage is belangrijk, evenals het persoonlijke en ongestructureerde ervan. Hierdoor onderscheidt patronage zich zowel van wat wij tegenwoordig onder vriendschap verstaan - die is immers meestal tussen sociaal gelijken, en niet op een bepaald doel gericht, ze is doel in zichzelf - als van meer formele, op een bepaald doel gerichte organisaties, zoals vakbonden, voetbalclubs of historische genootschappen. Patronage kan eveneens worden onderscheiden van feodo-vasallitische verhoudingen. Deze zijn juist in hoge mate geformaliseerd en berusten doorgaans op een geschreven contract¹³.

In de anthropologische literatuur wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen patroons en *brokers*, tussenpersonen¹⁴. De patroon heeft zélf toegang tot de door de cliënt begeerde middelen, de tussenpersoon alleen tot de personen die toegang tot die middelen hebben, de patroons. Brokers spelen dus, zoals de naam al zegt, een bemiddelende rol tussen patroons en cliënten. Zij treden jegens de cliënten als patroon op, en jegens de patroon als cliënt.

De anthropoloog Anton Blok heeft het begrip patronage een historische dimensie gegeven, door verschillende vormen van patronage te onderscheiden, die corresponderen met opeenvolgende historische fases¹⁵. Deze historische fases worden gekenmerkt door een bepaalde ontwikkeling van de staatsorganisatie. In een bepaald type samenlevingen bestaat reeds een krachtig centraal gezag, dat zich echter nog niet op alle niveaus en in alle sectoren kan doen gelden. Het gezag is in de steden geconcentreerd; het platteland onttrekt zich grotendeels aan zijn directe bemoeienis. De samenleving is gesegmenteerd¹⁶. Er zijn daarom tussenper-

12. J.C. Breman, 'Marginaal', *SG*, XVI (1969) 361. Volgens W.F. Wertheim is de sociale ongelijkheid tussen patroon en cliënt een essentieel gegeven. De patroon-client verhouding zou kenmerkend zijn voor een samenleving met een aristocratische ordening (W.F. Wertheim, 'Patronage als structureel verschijnsel', *SG*, XVI (1969) 362-365, maar anderen bestrijden dit: *maffiosi* treden wel op als patroons, maar behoren niet tot de Siciliaanse elite. Blok, 'Variations in Patronage', 366 en Jeremy Boissevain, 'Patrons as Brokers', *SG*, XVI (1969) 379-386, aldaar 379.

13. Mare Bloch, *Lasociétéfeodale* (2 dln.; Parijs, 1940); F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?* (Brussel, 1957), C. van de Kieft, 'De feodale maatschappij der middeleeuwen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, LXXXIX (1974) 193-211. Vergelijk Brokken, 'Het ontstaan', 213: ook in het veertiende-eeuwse Holland en Zeeland kwam het - overigens zelden - voor dat iemand zich jegens een ander verplichtte tot trouw (*fidelitas*) en bijstand, zonder dat daar een gelijktijdige toekenning van een leen of een jaarlijkse geldelijke uitkering tegenover stond. Hoewel de mentale werelden van feodaliteit en patronage grotendeels dezelfde waren - men dacht in beide gevallen in verticale persoonlijke structuren, waarin protectie tegenover trouw en hulp stond - is het om analytische redenen beter de beide begrippen uiteen te houden. Vergelijk ook K.B. MacFarlane, 'Bastard Feudalism', *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XX (1943-1945) 161-180. In zijn hierna te bespreken historische taxonomie van vormen van patronage onderscheidt ook A. Blok *vassalage* van *brokerage* als afzonderlijke en opeenvolgende fasen.

14. Boissevain, 'Patrons as Brokers', *passim*.

15. Blok, 'Variations', *passim*.

16. Vergelijk ook Weingrod, 'Patrons', 382.

sonen (*power brokers*) nodig die een verband vestigen tussen de verschillende segmenten van de samenleving. Ten opzichte van het niet-geïntegreerde platteland fungeren deze tussenpersonen als patroons: ten opzichte van het centrale gezag als cliënten. Deze verhouding kan niet meer feodaal worden genoemd. De vazal representeert het overheidsgezag op het platteland, terwijl de *power broker* bemiddelt tussen de dikwijls conflicterende belangen van overheid en onderdanen, zonder ze met elkaar te kunnen verzoenen¹⁷. Deze vorm van patronage vinden we in weinig gecentraliseerde samenlevingen met toch een sterk staatsgezag, zoals het pre-communistische China, Japan en Latijns Amerika. Op Sicilië is het de maffia, die de rol van *power broker* vervult. De mate waarin patronage voorkomt, weerspiegelt dus volgens Blok de mate waarin het staatsvormingsproces is voortgeschreden. Wanneer het centrale gezag het platteland eenmaal direct kan bereiken, zijn de tussenpersonen overbodig geworden.

Het is gemakkelijk te zien dat deze vorm van patronage, patronage als *brokeraage*, van belang zou kunnen zijn voor de bestudering van de zestiende-eeuwse Nederlanden. Hier treffen we eveneens een reeds onder de Bourgondiërs sterk ontwikkeld centraal gezag, zonder dat men van een volledig geïntegreerde samenleving kan spreken. Vooral de later door Karel V veroverde gewesten beschouwden zich zeer zeker niet in de eerste plaats als een deel van een groter Habsburgs geheel, maar ook in de patrimoniale gewesten was het particularisme virulent¹⁸.

Is er in de Habsburgse Nederlanden nu ook zo'n groep van tussenpersonen, *power brokers*, aan te wijzen? Veel meer dan men vroeger wel aannam, steunden de vorsten in de vijftiende en de zestiende eeuw bij hun centralisatiepolitiek op de diensten van de adel - en dan vooral op dat deel van de adel dat wij de 'hoge' adel noemen¹⁹. De Bourgondiërs verbonden een aantal edelen van verschillende afkomst - zowel uit de oude ridderadel afkomstig, als nieuwe families die ze in de adelstand verhieven, als enkele hertogelijke bastaarden - aan hun hof, die ze

17. Blok, 'Variations', 370.

18. Over het particularisme in de niet-patrimoniale gewesten onder andere: J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden, 1962); R. Reitsma, *Centrifugal and Centripetal Forces in the Early Dutch Republic. The Estates of Overijssel 1566-1600* (Amsterdam, 1982); A. Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof 1543-1566* (Arnhem, 1913). Over de lokale privileges J.J. Woltjer, 'Dutch Privileges, Real and Imaginary', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands, V, Some Political Mythologies. Papers delivered to the Fifth Anglo-Dutch Conference, 1973* (Den Haag, 1975) 19-35.

19. C.A.J. Armstrong, 'Had the Burgundian Government a Policy for the Nobility?', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands, II, Papers delivered to the Anglo-Dutch Conference, 1962* (Groningen, 1964) 9-32; Paul Rosenfeld, *The Provincial Governors from the Minority of Charles V to the Revolt. Standen en Landen*, XVII (Leuven, 1959) 1-63, aldaar 5-15; H.F.K. van Nierop, 'De adel in de 16e-eeuwse Nederlanden', *Spiegel Historiae*, XIX (1984) 163-168; J.H. Hexter, 'The Myth of the Middle Class in Tudor England', in: *Idem, Reappraisals in History* (Londen, 1961) 71-116; G.R. Elton, *Reformation Europe, 1517-1559* (s.l., 1963) 305-311.

boven anderen begunstigten met gelduitkeringen, eervolle onderscheidingen, hoge ambten of adellijke titels²⁰. Ze bonden deze hoge edelen nauw aan hun eigen persoon door ze als raad-kamerheer (*conseiller-chambellairi*) aan hun hofhouding te verbinden, of ze in de Orde van het Gulden Vlies op te nemen²¹. Ze benoemden de hoge edelen tot stadhouders in de provincies, ze gaven hun hoge posten in het leger en ze stelden belangrijke vestingen onder hun hoede. Als hofadel, en doordat de hoge adel veel onderlinge huwelijken sloot die over de gewestelijke grenzen heen reikten, vormden de grandes een eerste kader voor de integratie van de Bourgondische Nederlanden. De hoge adel was de eerste bevolkingsgroep die enigszins 'nationaal' begon te denken²².

De hoge adel kon op zijn beurt weer gebruik maken van in zijn territoriale basis bestaande loyaliteiten. Deze waren echter noch nationaal, noch monarchaal georiënteerd²³. De hoge adel profiteerde van de vorstelijke patronage, maar trad in zijn eigen gewest zelf als patroon op. De aangewezen weg voor de lager geplaatsten om met de vorstelijke patronage in contact te komen, was via de grandes.

De politiek van de zestiende-eeuwse vorsten was om alle bestaande patronagesystemen aan zich ondergeschikt te maken. De bestaande regionale patronagepyramides moesten uiteindelijk samenkomen in één top: in de persoon van de vorst. In tijden van sociale en politieke spanningen dreigde dit bouwwerk echter uiteen te vallen. In de Franse godsdienstoorlogen verloren de Valois-vorsten bijvoorbeeld hun greep op de verschillende patronagenetwerken, waardoor de staat desintegreerde in elkaar bestrijdende katholieke en protestantse facties²⁴.

We kunnen in het staatsvormingsproces twee fases onderscheiden. Eerst moest de vorst de verschillende regionale patronagesystemen aan zich ondergeschikt maken. De hoge adel kreeg als provinciale gouverneurs, legercommandanten

20. Zo werd bijvoorbeeld Egmond in 1486 tot een graafschap gemaakt, Culemborg in 1555. A.W.E. Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond* ('s-Gravenhage, 1958) 50; O.J. de Jong, *De reformatie in Culemborg* (Assen, 1957) 43.

21. Wemer Paravicini, 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', *Francia*, V (1977) 127-182; *Idem*, 'Expansion et intégration. La noblesse des Pays-Bas à la cour de Philippe le Bon', *BMGN*, XCV (1980) 298-314; P. Janssens, 'Willem van Oranje aan het Brussels hof 1549-1559', *Spiegel Historiae*, XIX (1984) 174-180. Over het Gulden Vlies: F.A.F.Th. de Reissenberg, *Histoire de l'Ordre de la Toison d'Or, depuis son institution jusqu'à la cessation des chapitres généraux* (Brussel, 1830); J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove, *La Toison d'Or* (Brussel, 1907).

22. A.C. Duke, 'From King and Country to King or Country? Loyalty and Treason in the Revolt of the Netherlands', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5e serie, XXXII (1982) 113-135, aldaar 120-124; S. Groenveld, *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646* (Dieren, 1984) 19; J. Huizinga, 'Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef', in: *Idem, Verzamelde werken* (9 dln.; Haarlem, 1948-1953) II, 97-160, aldaar 107-109.

23. Koenigsberger en Mosse, *Europe*, 42.

24. Salmon, *Society in Crisis*.

enz. de rol van *power brokers* toegewezen. In een tweede fase probeerde de vorst deze tussenlaag over te slaan. De greep van het centrum werd in de Nederlanden vooral na ca. 1530 sterker²⁵. De monarchie werd in toenemende mate de focus van alle loyaliteit. Het recht om ambten te begeben (de koninklijke patronage) werd de stadhouders ontnomen - hierop kom ik later terug. Een voorwaarde voor deze ontwikkeling was overigens de uitbouw van een sterke bureaucratie. Binnen de nieuwe ambtenarenkaste speelde patronage opnieuw een belangrijke rol; maar dit betrof andere netwerken, dan degene die de *grandes* hadden opgebouwd²⁶.

Als tussenlaag tussen vorst en onderdanen speelden de hoge edelen dus een cruciale rol in de Nederlanden. Zij konden hun aanhang in beginsel uit drie fondsen recrutereren. Als stadhouders konden zij door de begeving van ambten de gewestelijke en stedelijke elites aan zich binden. Als legercommandanten konden zij een clientèle van militairen aan zich binden. Als hoge edelen tenslotte stond hun, in hun huishouding en hun heerlijkheden, een eigen patronagenetwerk ten dienste²⁷.

In de rest van dit artikel zal ik proberen na te gaan, in hoeverre Willem van Oranje als militair, als stadhouder en als hoog edelman een clientèle kon opbouwen. Ik zal tevens proberen te onderscheiden of hij daarbij zélf als patroon optrad, of als tussenpersoon (*power broker*) tussen de koning als bron van alle patronage en zijn onderdanen. Bovendien zal ik trachten te onderzoeken in hoeverre de aldus gevormde betrekkingen leidden tot duurzame banden van trouw, die na de breuk van Oranje met de koning bleven bestaan.

Het traditionele beginpunt voor een carrière in dienst van de vorst was voor de leden van de hoge adel het leger²⁸. Het leger bestond voor het grootste deel uit troepen die op tijdelijke basis, voor slechts één campagne, werden geworven. Omdat het bij patronageverhoudingen vooral om min of meer duurzame relaties gaat, lijkt het verstandig om in eerste instantie de permanente troepen, en dan vooral de zogenaamde benden van ordonnantie te beschouwen. Deze ordonnantie-benden vormden de kern van het staande leger, ook al nam de betekenis van de

25. M. Baelde, 'De Nederlanden van Spaanse erfopvolging tot beeldenstorm, 1506-1566', in: I. Schöffers, H. van der Wee en J. Bornewasser, ed., *De Lage Landen 1500-1780* (Amsterdam/Brussel, 1978) 38-101, aldaar 46-50.

26. Blokmans en Van Herwaarden, 'De Nederlanden', 490; H. de Schepper, 'Vorstelijke ambtenarij en bureaucratiesering in regering en gewesten van 's Konings Nederlanden, 16e-17e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XC (1977) 358-377, aldaar 364.

27. Deze drie 'kaders' van patronage zijn ontleend aan R.R. Harding, *The Anatomy of a Power Elite. The Provincial Governors of Early Modern France* (New Haven/Londen, 1978) 21-31.

28. Rosenfeld, *Provincial Governors*, 10-12.

cavallerie vooral na 1527 af . In 1555 bestonden er vijftien bendes, waarvan vijf van vijftig, vijf van veertig en vijf van dertig 'lansen'. Een lans bestond uit een zwaargewapende *homme d'armes* met zijn schildknaap en zijn page, en twee lichtgewapende ruiters of *archers* (boogschutters)³⁰. De meeste *hommes d'armes* behoorden tot de adel en veel *archers* eveneens³¹. De kapiteins van de ordonnantiebendes werden uit de hoge adel gerecrueteerd³². De omvang van de bendes was een soort indicatie voor het aanzien van hun commandant. Zo hadden de hoogste edelen, waaronder ook Oranje, een bende van vijftig *hommes d'armes*, terwijl anderen met een bende van veertig of dertig lansen genoeg moesten nemen³³. De bendes van ordonnantie vormden een 'nationaal' leger. Het was verboden om anderen dan de 'natuurlijke' onderdanen van de vorst in dienst te nemen. Meestal waren de leden van een compagnie uit dezelfde provincie afkomstig³⁴. Na een campagne en tijdens de winter werden de troepen naar huis gestuurd, maar ze bleven formeel in dienst en ontvingen een gage. De kapiteins, hun luitenanten, de vaandeldragers en de kapiteins van de *archers* hadden een persoonlijke garde van *archers*, die *archers subjects* werden genoemd³⁵.

Willem van Oranje doorliep een bepaald stormachtige militaire carrière. In juli 1551 - de prins was pas achttien jaar - kreeg hij commissie een compagnie van tweehonderd ruiters te lichten, ter versterking van de ordonnantiebendes³⁶. Het volgende jaar kreeg Oranje commissie voor een in de Nederlanden te vormen regiment voetvolk van tien vendels³⁷. In 1553 werd hij bevorderd tot kapitein over één van de vaste ordonnantiebendes, die was vrijgekomen door de dood van de prins van Epinoy. Deze kleine bende van dertig lansen mocht hij zelf op de sterk-

29. A. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* (10 dln.; Brussel, etc, 1858-1860) III, 110-111.

30. *Ibidem*, 85.

31. *Ibidem*, 88-89. Vergelijk L.P. Gachard, ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange... suivi de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince* (6 dln.; Brussel, 1847-1857) I, 473: commissie van Oranje als kapitein van een bende van 200 ruiters. De prins moet'... (prendre) le plus de gentilzhommes et autres gens aguerriz qu'il pourra recouvrir'.

32. Henne, *Règne de Charles-Quint*, 89.

33. H.L.G. Guillaume, *Histoire des bandes d'ordonnance des Pays-Bas* (s.1. [Brussel], 1873) 137.

34. Henne, *Règne de Charles-Quint*, 90-91.

35. *Ibidem*, 101.

36. W.E. van Dam van Isselt, 'De staatsman Prins Willem I als krijgsoverste', in: *Prins Willem van Oranje 1533-1933* (Haarlem, 1933) 25-84, aldaar 27. Oranje heeft dat jaar deze compagnie niet gecommandeerd en is vermoedelijk zelfs niet te velde geweest, maar kreeg in december van dat jaar een commissie als *chief et capitaine* van een compagnie waarover hem tevens het effectieve commando werd opgedragen. De commissies in: Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, I, 473-476.

37. Van Dam van Isselt, 'Willem I als krijgsoverste', 27. Een uittreksel van de commissiebrief in: G. Groen van Prinsterer, ed., *Archives, ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, le serie (8 dln. en suppl.; Leiden, 1835-1847) I, 3.

te van vijftig *hommes d'armes* en honderd *archers* brengen³⁸. Intussen werden er nog steeds nieuwe tijdelijke ruiterbendes gevormd (*bandes de crue* genoemd), die samen met de oude ordonnantiebandes tot regimenten werden gevormd. In 1554 kreeg Oranje het bevel over zo'n regiment, bestaande uit zijn eigen bende, de bende van Brederode en de bendes van drie Duitse veldoversten³⁹. Nog een jaar later, in 1555, werd Oranje tot opperbevelhebber van het hele leger aangesteld, onder voorbijgaan van ouder en ervarener veldheren, zoals de graaf van Egmond. Oranje was toen 22 jaar oud⁴⁰. De veldtocht verliep weinig Voorspoedig, en aan het einde van het jaar begon men al de troepen af te danken. Hierna lagen Oranjes voornaamste bezigheden aan het hof in Brussel, zodat het Egmond was en niet hij, die de bekende overwinningen bij St. Quentin en Grevelingen bevocht.

De cavallerie had nooit een vaste opperbevelhebber gehad; maar in 1558 werd de post van generaal van de ordonnantiebandes gecreëerd en aan Oranje opgedragen⁴¹.

Na de vrede van Cateau Cambresis zijn de ordonnantiebandes niet meer actief geweest tot 1566. In 1567 legde Oranje, met al zijn andere functies, ook het commando over zijn bende neer⁴².

In hoeverre speelden patronageverhoudingen een rol in het leger? Het ligt, zoals gezegd, voor de hand om daarbij vooral de ordonnantiebandes te beschouwen. De voor een enkele campagne geworven troepen vormden waarschijnlijk een te vluchtig kader voor het ontstaan van permanente banden van loyaliteit. Bovendien kan de aristocratische samenstelling van de bendes het ontstaan van cliënteleverhoudingen hebben bevorderd. H.A. Enno van Gelder meende dan ook, dat in een ordonnantiebande elke *homme d'armes* 'haast als een cliënt van zijn kapitein werd beschouwd'. Hij beschouwde de bendes als

'een soort clan, met zijn eigen livrei, die men wel in deze crisistijd in het algemeen verbood, maar toch voor de persoonlijke dienaren moest laten bestaan'⁴³.

38. Gachard, *Correspondance de Guillaume Ie Taciturne*, I, 476-477.

39. *Ibidem*, 477-479. De laatste drie benden waren kennelijk geen ordonnantiebandes, noch *bandes de crue*, maar Duitse huurlingeneenheden.

40. Rachfahl, *Wilhelm von Oranten*, I, 180; Van Dam van Isselt, 'Willem I als krijgsoverste', 29; commissie: Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, I, 483-484. Vergelijk M. Mees-Verwey, ed., *Apologie ofte verantwoordinge van den Prince van Orangien* (2e druk; Santpoort, 1942) 42-43; Henne, *Règne de Charles-Quint*, III, 176-177. Vergelijk de verkeerde datering (1553) door Groen van Prinsterer: *Archives*, I, 15.

41. Commissie: Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, I, 485-487.

42. Guillaume, *Bandes d'ordonnance*, 104, 145, 219.

43. H.A. Enno van Gelder, 'Bailleul, Bronkhorst, Brederode', in: *Idem, Van Beeldenstorm tot Pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw* (Amsterdam/Brussel, 1964) 40-79, aldaar 55.

Hoewel deze opmerking van Van Gelder niet op echt onderzoek is gebaseerd, zijn er toch wel enkele tekenen die wijzen op een meer dan louter zakelijke band tussen de kapitein en zijn manschappen. De loyaliteit aan een commandant kon bijvoorbeeld worden versterkt, doordat de bendes soms generaties lang van vader op zoon overgingen. René van Chalon erfde de bende van zijn vader Hendrik van Nassau⁴⁴; de bende van Aerschot bleef zelfs van 1521 tot aan het einde van de zeventiende eeuw in handen van hetzelfde geslacht⁴⁵. De kapiteins hadden een persoonlijk gevolg, de eerder genoemde *archers sujets*. De opperbevelhebber van de bendes, Oranjes post na 1558, had een gevolg van onder andere vijftien hellebaardiers, vijftien edellieden en vier trompetters⁴⁶. Het was de kapiteins verboden de lagere aan hun huishouding verbonden functionarissen in hun bendes te benoemen, maar dat schijnt niet te hebben gegolden voor de aan hun huishouden verbonden edellieden⁴⁷. Inderdaad blijkt uit de bewaard gebleven rekeningen van Oranjes huishouden in Breda, dat het grootste deel van de aan zijn hof verbonden edelen zich 's zomers met hem te velde bevond⁴⁸. Of zij ook werkelijk in zijn bende dienden, is er echter niet uit op te maken. Vóór de mogelijkheid van patronageverhoudingen pleit ook het feit, dat de kapiteins zelf hun manschappen mochten recruter⁴⁹. Zo zouden ze dus bepaalde edelen aan zich hebben kunnen verplichten.

Toch lijkt het verstandig, de mogelijkheid van patroon-cliëntbetrekkingen in het leger niet te overdrijven. De talrijke brieven die Oranje over militaire zaken met de regering wisselde, bieden wat dit betreft geen aanknopingspunt. Meestal was hij niet zelf aanwezig bij zijn bende en liet hij de dagelijkse gang van zaken over aan zijn luitenant. Een lijst met de namen van de manschappen in zijn bende, waaruit misschien enkele individuele carrières in dienst van de prins te destilleren zouden zijn geweest, is mij niet bekend. Tégen het bestaan van patronageverhoudingen pleit, dat Oranje in 1553 het commando over een bestaande bende

44. Guillaume, *Bandes d'ordonnance*, 119, 120.

45. *Ibidem*, 105-106.

46. *Ibidem*, 114.

47. Henne, *Règne de Charles-Quint*, 111,91. Het was de kapiteins verboden in dienst te nemen 'leurs serviteurs, valets de chambre, secrétaires, clerks, cuisiniers, bouteliers ou autres menu officiers' (ordonnantie uit 1547). Op de aan het huishouden verbonden edelen kom ik nog terug.

48. Maandelijks staten van uitgaven van de hofhouding van de prins te Breda, april 1553 t/m april 1554. Koninklijk Huisarchief (KHA), Archief prins Willem 1, inv. nr. VI, 3.

49. Henne, *Règne de Charles-Quint*, III, 81-82. Weliswaar werd bij een reorganisatie van de bendes in 1522 bepaald, dat de keizer voortaan de luitenants, de kapiteins van de *archers* en van de vaandel-dragers zou benoemen, maar de kapiteins van de bendes schijnen dit voorrecht later te hebben gerecupereerd. Uit Oranjes commissiebrief van 1554 blijkt dat hij zelf zijn manschappen moest lichten en zijn luitenant moest uitkiezen. Guillaume, *Bandes d'ordonnance*, 235, en Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, I, 480.

kreeg - die hij overigens wèl mocht aanvullen⁵⁰. Nadat hij zich in 1567 van zijn commando had ontdaan, werd zijn bende verdeeld: dertig *hommes d'armes* vormden een compagnie onder Pierre de Bailleul, heer van Evre; tien *hommes d'armes* werden toegevoegd aan de bende van de graaf van Megen; en nog eens tien *hommes d'armes* versterkten de bende van Egmond, die onder het bevel van Jacques de Cressonière was geplaatst⁵¹. Deze laatste sneuvelde in 1573 bij de belegering van Haarlem - naar men mag aannemen aan het hoofd van zijn troepen⁵². Van levenslange trouw aan de zaak van Oranje kan men dus wat zijn ordonnantiebende betreft, niet spreken. Het lijkt erop dat het zakelijke element het persoonlijke overheerste.

Niettemin konden de verhoudingen in de ordonnantiebendes in tijden van crisis een voor de regering gevaarlijke politieke dimensie krijgen. In deze bendes, die immers grotendeels uit edellieden bestonden, werd in 1566 ijverig geworven voor het Verbond der Edelen. Hendrik van Brederode zou zelfs het zwaard getrokken hebben tegen een vaandeldrager in zijn bende, omdat deze zich niet bij het Verbond wilde aansluiten⁵³. Volgens een merkwaardige notitie, waarin de werkzaamheden voor de aanbidding van het smeekschrift worden verdeeld, moest Lodewijk van Nassau 'escrire aux officiers de la compagnie de Monsieur le Prince, d'amener au dit jour [namelijk 5 april 1566, de dag van de aanbidding van het smeekschrift] autant de gentilhommes et hommes d'armes que faire se pourra'⁵⁴. De Raad van Beroerten dagvaardde Lodewijk later onder andere omdat hij op eigen gezag 'enkele ordonnantiebendes' had gemobiliseerd om de landvoogdes te intimideren⁵⁵.

Toch konden de leiders van het Verbond niet onvoorwaardelijk op de trouw van de ordonnantiebendes rekenen. Een brief over hetzelfde onderwerp (17 maart 1566) van de graaf van Hoogstraten aan Lodewijk van Nassau werpt licht op de gezagsverhoudingen binnen de bendes.

Quant aux principaulx de ma compagnie [schreef Hoogstraten] suis content leur faïssies la meisme advertence que aves t'aïct aux aultres, et sy desyrés les mande vers moy (comme leurs feront riens dans mon adveu) je feray volontiers, m'assurant m'obéïront, et ne feront difficulté a chose si bien

50. In 1555 kreeg de graaf van Megen de bende van Maarten van Rossem, bestaande uit 30 *lansen*, die hij met tien man 'tirés de la bande du prince d'Orange' mocht vermeederen. Guillaume, *Bandes d'ordonnance*, 137.

51. *Ibidem*, 104, 219.

52. *Ibidem*, 197. Vergelijk *ibidem*, 105: de bende van Brederode werd aan Maximiliaan van Melun, burggraaf van Gent, gegeven; die van Montigny aan de graaf De la Roche.

53. Groen, *Archives*, II, 52. Alva vroeg later om een lijst met de namen van de leden van de bende van Egmond die lid van het Compromis der Edelen waren geweest (*ibidem*).

54. *Ibidem*, 57.

55. *Ibidem*, 52.

faicte. Mais vous pryé ne faire semblant au Sⁿ de Lalleyenloye mon Lieutenant, non pas que je ne le tienne pour homme de bein et de service, mais qu'yl est maistre d'hostel de Madame...⁵⁶.

Dit citaat laat zien, dat Hoogstraten meende te kunnen rekenen op de trouw van zijn manschappen. Maar het laat ook zien waar de grenzen van die trouw lagen. Zijn luitenant was in dienst van Margaretha van Parma, en de trouw die deze haar verschuldigd was, had voorrang boven de trouw aan zijn commandant.

Over de rol van Oranje blijft intussen nog veel onduidelijk. Niet hij, maar Lodewijk van Nassau mobiliseerde zijn bende ten dienste van het Verbond; maar we mogen aannemen, dat deze dat niet zonder zijn voorkennis en instemming deed⁵⁷. Toen de prins zich in ballingschap begaf, bleef zijn bende in de Nederlanden achter. Slechts van enkelen is bekend, dat zij zich verder nog voor hun 'patroon' hebben ingezet, zoals Jan van Home, baron van Boxtel en Godard van Bocholt, die beiden Oranjes luitenant waren geweest⁵⁸. De meesten zullen hem echter in dienst van de koning van Spanje hebben bestreden. Onvoorwaardelijke trouw, *fidélité* in de zin van Roland Mousnier, waren de militairen hun chef kenkelijk niet verschuldigd.

In 1559 werd Willem van Oranje benoemd tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, een ambt dat eerder door zijn oom Hendrik van Nassau en door zijn neef René van Chalon was bekleed⁵⁹. In hoeverre kon Oranje zich in deze functie als 'patroon' opwerpen? De stadhouders hadden het recht bepaalde ambten en

56. *Ibidem*, 53.

57. Over Oranjes houding jegens het Verbond: A.A. van Schelven, *Willem van Oranje. Een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen* (Haarlem, 1933) 115-120, 129. Vergelijk ook de brief die Oranje vlak vóór diens vertrek naar Brussel aan Lodewijk schreef: Groen, *Archives*, II, 75.

58. Over de eerste: J.W. te Water, *Historie van het Verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen enz.* (4 dln.; Middelburg, 1776-1796) II, 470-473; Vergelijk ook Groen, *Archives*, III, 124-126. Over de tweede: P.C. Molhuysen en P.J. Blok, ed., *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek (NNBW)*, (10 dln.; Leiden, 1911-1939) II, 775-776 en IX, 74. Vergelijk over hem ook L. Lasonder, 'Een onbekende commissie aan Prins Willem I uit het jaar 1553', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XXXIX (1919) 408-410; Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, I, 43-47, 382-384; N. Japikse, ed., *Correspondentie van Willem den Eersten, prins van Oranje* ('s-Gravenhage, 1934) 120; F.G.J. ten Raai en F. de Bas, *Het Staatsche leger, 1568-1795* (8 dln.; Breda/'s-Gravenhage, 1911-1964) I, 148. Bocholts schoonzoon schreef in 1577 aan Oranje dat zijn schoonvader 'un des plus entiques de voz bon et tres fidelles serviteurs' was (Groen, *Archives*, V, 595). Overigens is over Bocholts activiteiten in de cruciale jaren tussen 1567 en 1576 niets bekend; maar Jan van Horne werd in 1572 gouverneur van Dordrecht.

59. Over het stadhouderschap: Rosenfeld, *Provincial Governors*; H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Stadthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Niederlande* (Bonn, 1958); A. Gordon, *De potestate Guilhelmi I, Hollandiae sub Philippo II gubernatoris* (Leiden, 1835); Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, I, 471-476; R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, H.T. Colenbrander, ed. (2e druk; 's-Gravenhage, 1922) 55-63.

beneficia te begeben, en het is vooral dit aspect van het stadhouderschap dat ik hier zal bespreken.

De bevoegdheden van de stadhouders waren in beginsel zeer ruim, afgeleid als ze waren van de vorstelijke soevereiniteit⁶⁰. De stadhouders fungeerden als de directe plaatsvervangers van de landsheer in een deel van zijn gebied. De instructies, die de stadhouders sedert 1527 bij de aanvaarding van hun ambt ontvingen, waren echter, en wel in toenemende mate, restrictief⁶¹. De landsheren streefden ernaar om de macht van de stadhouders te beknotten ten gunste van het centrale bestuur in Brussel.

Aanvankelijk hadden de stadhouders een grote vrijheid gehad de vorstelijke patronage (in de betekenis van de begeving van ambten) uit te oefenen. In de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw benoemden de stadhouder en het Hof samen zelfstandig de ambtenaren⁶². Waarschijnlijk hadden de stadhouders in die tijd ook de bevoegdheid de militaire gouverneurs te benoemen⁶³. De stadhouders probeerden in deze tijd hun positie ook heel bewust te gebruiken om hun familieleden en hun gevolg tevreden te stellen⁶⁴.

Tijdens de landvoogdij van Maria van Hongarije (1531-1555) slaagde de centrale regering er echter in de bevoegdheden van de stadhouders aanzienlijk in te perken. Maar zij kon het zich niet veroorloven de hoge adel geheel en al van zich te vervreemden. De stadhouders behielden daarom de begeving van enkele lagere ambten en *beneficia*, terwijl de landsheer de begeving van de belangrijkste ambten en kerkelijke waardigheden aan zich hield⁶⁵. Zonder strubbelingen verliep deze verschuiving van bevoegdheden overigens niet⁶⁶. Hetzelfde verhaal geldt voor de jaarlijkse vernieuwing van de stadsmagistraten. Vernieuwden de stadhouders de wet aanvankelijk geheel zelfstandig (of samen met het Hof), sedert 1531 moesten ze hun keuze ter goedkeuring aan Brussel voorleggen⁶⁷.

Zo stonden de zaken, toen Oranje in 1559 het stadhouderschap aanvaardde. In zijn instructie werd zijn feitelijke macht zo veel mogelijk aan banden gelegd⁶⁸.

60. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, I, 474-475.

61. Rosenfeld, *Provincial Governors*, 5, 32, 40. De bevoegdheden verschilden overigens per provincie: *ibidem*, 23.

62. Lademacher, *Stellung des Prinzen von Oranien*, 33, 35-36 en Rosenfeld, *Provincial Governors*, 25, 30-31.

63. Lademacher, *Stellung des Prinzen von Oranien*, 37-38.

64. Rosenfeld, *Provincial Governors*, 33, 41.

65. *Ibidem*, 41-42.

66. *Ibidem*, 42-43. Oranjes neef René van Chalon geraakte in een conflict met Brussel, omdat hij, in strijd met zijn instructie, iemand uit zijn persoonlijke gevolg in het Hof van Holland zou hebben willen benoemen (*ibidem*, 25-26).

67. *Ibidem*, 43-46.

68. Gepubliceerd in: J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen enz.* (3 dln.; Amsterdam, 1760-1767) I, 377.

Hij mocht geen beneficiën begeben die op de rol van de koning stonden. Ambtelijke vacatures moest hij aan Brussel melden en hij moest voorkomen, dat iemand anders zich er nestelde. Zijn keuze van de door hem te benoemen stadsmagistraten moest hij eerst aan Brussel voorleggen. Veelzeggend is ook de bepaling, dat hij alleen mocht besturen met behulp van lieden die een eed van trouw aan de koning hadden gezworen⁶⁹. Kennelijk was het de bedoeling praktijken van *maintenance and livery* tegen te gaan. Een lijst van door de stadhouder van Holland te begeben ambten laat zien dat Oranjes patronagebevoegdheden, althans op papier, minimaal waren⁷⁰. Zijn benoemingsrechten waren beperkt tot de hoogheemraden van Rijnland, Delfland en Schieland (waar hij de functionaris eligeerde uit een voordracht van drie, opgesteld door het zittende college van hoogheemraden), de leden van het Leenhof en enkele subalterne ambten bij het Hof van Holland, zoals de deurwaarders en de gerechtsbodes. Verder had de stadhouder de beschikking over enkele aan het Hof verbonden huisjes, en benoemde hij de conciërge van de bibliotheek van het Hof, een metselaar, twee smeden en een timmerman, en verleende hij twee kasteleins van den Hove en enkele deurwaarders vrijstelling van accijns. Al met al een smalle basis om een clientèle op te bouwen⁷¹!

Ook met de begeving van de kerkelijke beneficiën was het voor de stadhouder pover gesteld⁷². Alle achtenzestig prebendes in Holland stonden ter begeving van de koning; de stadhouder had er geen enkele. Het waren juist deze prebendes, die bekwame maar onbemiddelde lieden in staat stelden om zich aan hun studie of aan een overigens slecht betaalde ambtelijke loopbaan te wijden⁷³. Bovendien dienden ze voor de jongere zonen uit de adel als een bron van inkomen. Zo probeerde Willem van Oranje in 1564 - overigens tevergeefs - de vette post van proost van Sint Salvator in Utrecht voor zijn jongere broer Hendrik te

69. 'Il traictera les affaires de son gouvernement avec les conseillers et officiers de sa raajesté, sans y entremettre gens qui ne sont officiers de sa majesté ou en service et ayant a la dite serment' (*ibidem*, I, 376).

70. Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), Grafelijkheidsrekenkamer, registers, inv. nr. 586.

71. Een zelfde situatie heerste in Gelderland: A. J. Maris en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechts-hof (1802-1811)*, 1, *Inleiding / een geschiedkundig overzicht gevolgd door naamlijst van stadhouders, kanseliers, raden en verdere functionarissen* (Arnhem, 1978) 18-19.

72. ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, registers, inv. nr. 586; Algemeen Rijksarchief Brussel, Audiëntie, inv. nr. 1473/5 (overzicht van de prebendes en beneficiën in Holland ter collatie van de vorst, respectievelijk van de stadhouder).

73. Zo was bijvoorbeeld de oom van Viglius, Bernard Bucho van Aytta, raadsheer in het Hof van Holland en een groot voorstander van een sterk landsheerlijk gezag, deken van de Hofkapel in Den Haag, een prebende die ter begeving van de vorst stond. Folkert Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)* (Zutphen, 1983) 14; vergelijk ook *ibidem*, 27-28.

bemachtigen⁷⁴. Ter begeving van de stadhouder stonden slechts de minder belangrijke beneficiën: pastorieën, vicarieën en kosterijen, maar ook hier hield de koning de begeving van een aantal aan zichzelf. Waren de mogelijkheden om een clientèle te vormen op grond van deze beneficiën al beperkt, ze werden nog geringer doordat in Oranjes instructie als stadhouder (voor het eerst) de bepaling werd opgenomen dat hij, wanneer er een plaats van een pastoor openviel, dat moest melden aan de landvoogdes⁷⁵. Hij moest dan een voordracht doen van twee of drie personen, waaruit de landvoogdes mocht kiezen, nadat er een onderzoek was ingesteld door enkele bevoegde personen, door de regentes aangesteld. De op deze wijze aangestelde pastoors moesten bovendien in persoon dienen. Op zichzelf beschouwd waren dit geen onverstandige maatregelen, maar de patronagebevoegdheden van de stadhouder werden er nog verder door beknot.

Onder de personen, die Oranje tot 1567 in het Leenhof en in de drie hoogheerraadschappen benoemde, vinden we zowel personen die later de zijde van de Opstand zouden kiezen, als personen die de koning van Spanje trouw zouden blijven. Van een bijzondere band met Oranje blijkt dus niets⁷⁶.

Volgens de historicus Paul Rosenfeld trad er tijdens het regentschap van Margaretha van Parma een kentering in, doordat de stadhouders zich toen, zoals hij dat noemde, meester maakten van de koninklijke patronage⁷⁷. Hij baseerde deze mening onder andere op een brief van Granvelle aan de koning, waarin de kardinaal waarschuwde, dat de stadhouders de begeving van de ambten in de provincies hadden geusurpeerd. Hij adviseerde de koning alle benoemingsrechten in

74. Gachard, *Correspondance de Guillaume Ie Taciturne*, II, 81-82; L.P. Gachard, ed., *Correspondance de Philippe IIsur les affaires des Pays-Bas* (6 dln.; Brussel, 1848-1936) II, 340-341; Rosenfeld, *Provincial Governors*, 41.

75. Wagenaar, *Amsterdam*, I, 375.

76. Zo benoemde Oranje Cornelis Suijs (de president van het Hof van Holland), Arnoult Sasbout en Aernt Coebel in het Leenhof, die later de zijde van de koning zouden houden; maar ook Otto van Egmond van Kenenburg en Arnoult Nicolaï, die aan de kant van de Opstand terecht kwamen (ARA, Grafelijkheidsrekenkamer, registers, inv. nr. 586; biografische gegevens van de genoemde functionarissen in *NNBW*, i.v.). De door Oranje benoemde hoogheemraden van Rijnland, Delfland en Schieland stammen uit de gebruikelijke adellijke en patricische families die in de hoogheerraadschappen gegoed waren. Voorzover valt na te gaan, kozen sommigen voor de koning (Wouter van Bekesteijn in Rijnland, Jacob van der Duyn in Schieland, Cornelis Suijs en Dirck Coebel van der Loo in Delfland), anderen voor de Opstand (Jacob van der Does in Rijnland, Otto van Egmond in Delfland); anderen zullen gepoogd hebben zich afzijdig te houden. Over de partijkeuze van de Hollandse adel ten tijde van de Opstand, vergelijk H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren, 1984) 189-209.

77. Rosenfeld, *Provincial Governors*, 53. Vergelijk ook Fruin, *Staatsinstellingen*, 62-63.

78. Granvelle aan de koning, Brussel 14 juli 1563. Ch. Weiss, ed., *Papiers d'état du cardinal de Granvelle* (9 dln.; Parijs, 1841-1852) VII, 137-138, 139. Vergelijk ook *ibidem*, VIII, 533, 617 en Granvelle aan de koning, Rome 17 augustus 1567: E. Pouillet en Ch. Piot, ed., *Correspondance du cardinal de Granvelle 1565-1586* (12 dln.; Brussel, 1877-1896) II, 568. Zie ook Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 300, 309 en Fruin, *Staatsinstellingen*, 59.

handen van de landvoogdes te leggen, opdat alle ambtenaren direct van de koning afhankelijk zouden zijn⁷⁸.

Gravelles vrees lijkt me, tenminste in het geval van Oranje, overdreven. De militaire gouverneurs werden, tijdens Oranjes ambtsperiode, in Brussel benoemd⁷⁹; de hogere ambtenaren (zoals de raadsheren aan het Hof, de leden van de Rekenkamer) eveneens. De koning besliste over de benoeming van de hoogste ambtenaren, zoals de presidenten van de provinciale gerechtshoven en de leden van de collaterale raden, persoonlijk; de landvoogdes over een aantal lagere⁸⁰. In geval van een vacature stelde het desbetreffende orgaan zelf een voordracht op, waarvan men in de praktijk maar zelden afweek. Alleen de volgorde van de voordracht werd wel eens veranderd. Wel adviseerden gedurende de gehele sollicitatie- en benoemingsprocedure een aantal organen en personen, waaronder ook de stadhouder⁸¹. Soms werd de laatste verzocht naar een kandidaat te zoeken: in 1559-1560 zocht Aremberg, de stadhouder van Groningen, Friesland en Overijsel naar een kandidaat voor de functie van kanselier van Overijsel; in 1568 moesten de stadhouders van Utrecht en Gelderland gegadigden zoeken voor de posten van respectievelijk president van het Hof van Utrecht en kanselier van Gelderland⁸². Aangezien de stadhouders meestal niet het initiatief van de voordracht, en nooit de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid hadden, is het moeilijk in te zien, hoe Oranje zijn eigen creaturen op het kussen zou hebben kunnen krijgen. Van de tijdens Oranjes stadhouderschap benoemde raden in het Hof waren er slechts twee die in 1572 zijn partij zouden kiezen⁸³.

79. Lademacher, *Stellung des Prinzen von Oranien*, 37. Volgens Fruin, *Staatsinstellingen*, 62, hingen de benoemingen van de gouverneurs van de vestingen sedert 1559 'in strijd met het gebruik' van Brussel af. Overigens werd tijdens Oranjes stadhouderschap, voorzover ik kon nagaan, slechts één militaire gouverneur benoemd: jonkheer Johan van Dorp, baljuw en kastelein van Gouda. Zijn commissiebrief werd in Brussel opgesteld en verraadt geen bemoeienis van de stadhouder. Van Nierop, *Ridders tot regenten*, 276-277.

80. De benoemingen van bisschoppen, abten van grote abdijen, de leden van de collaterale raden, gewestelijke stadhouders, hoge officieren en de presidenten van de provinciale gerechtshoven waren bij geheime instructie aan de koning voorbehouden. De landvoogd(es) benoemde raadsheren, griffiers, secretarissen en subalterne ambtenaren. H. de Schepper, 'De burgerlijke overheden en hun permanente kaders 1480-1579', in: *NAGN*, V, 312-349, aldaar 329; en J. Lefèvre, *Documents concernant le Recrutement de la haute Magistrature dans les Pays-Bas sous le régime Espagnol (1555-1700)* (Brussel, 1975) v.

81. H. de Schepper, 'Regeringsbeslissingen in bestuurszaken, 16e-18e eeuw: de benoeming van hoge magistraten en ambtenaren, ± 1550-± 1650', in: J. Gillissen en H. de Schepper, ed., *De besluitvorming vroeger en nu* (Brussel, 1975) 71-104; Lefèvre, *Documents*, viii-xviii.

82. Lefèvre, *Documents*, 3, 6, 10.

83. Mr. Adriaan van der Houff, benoemd 30 september 1561, had in 1572 nog zitting en was de enige van het Hof die niet naar Utrecht uitweek. Mr. Adriaan van der Mijle (benoemd 30 april 1565) had in 1568 het land verlaten. A.S. de Blécourt en E.M. Meijers, ed., *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland van den Secretaris Jan Rosa* (3 dln.; Haarlem, 1929) xviii-xvii.

Voor een aantal rekenplichtige ambtenaren, zoals baljuws en schouten (en ook de al eerder genoemde kasteleins) gold een andere benoemingsprocedure. Zij pachtten hun ambt voor een bepaalde periode; de provinciale Rekenkamer regelde de verpachting zelf. De benoemingsoorkonde werd in Brussel opgesteld; van enige bemoeienis van de stadhouder blijkt niets⁸⁴.

Blijft over de jaarlijkse vernieuwing van de stedelijke magistraten. Uit de gepubliceerde en ongepubliceerde correspondentie van Oranje blijkt dat deze, in strijd met zijn instructie, nooit aan de landvoogdes heeft voorgelegd wie hij wilde benoemen⁸⁵. De stadhouder zou hierdoor - in theorie - zijn geestverwanten in de stadsbesturen hebben kunnen pousseren. In de praktijk blijkt hiervan echter niets. De vrijheid van de stadhouder om te kiezen wie hij wilde werd dan ook, meer dan door Brussel, door de privileges van de steden zelf beperkt. De vroedschappen mochten dubbeltallen opstellen, waaruit de stadhouder de functionaris eligeerde. Het is duidelijk dat deze procedure de stadhouder weinig armslag bood om zijn eigen creaturen aan baantjes te helpen⁸⁶.

Al met al blijkt, dat er weinig grond was voor Granvelles vrees dat de stadhouders de koninklijke ambtenaren zouden vervangen door hun eigen creaturen. Het lijkt natuurlijk geen twijfel, dat de stadhouders zich tijdens het regentschap van Margaretha van Parma steeds vrijmoediger gingen opstellen. Hadden ze hun zin gekregen, dan was een ontwikkeling zoals de kardinaal die voorzag, niet denkbeeldig geweest. Maar het gaat mijns inziens te ver om van een usurpatie van de koninklijke patronage te spreken. De mogelijkheden van de stadhouders om zich door middel van benoemingsrechten een *clientela* op te bouwen, waren heel gering⁸⁷.

84. J. Fox, 'Baljuwen en schouten in Holland. Hoe bij de Derde Afdeling van het Algemeen Rijksarchief naar hun benoeming te zoeken', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, XII (1980) 35-37.

85. Rosenfeld, *Provincial Governors*, 54, n. 225.

86. Al in 1547 had de stadhouder Hoogstraten de landvoogdes geadviseerd het systeem van dubbeltallen af te schaffen, want '... mal seroit possible de connectre telz qu'il conviendroit bien, veu Pélection qu'ilz font, et la faveur qu'ilz portent Pun a l'autre' (geciteerd in Rosenfeld, *Provincial Governors*, 46, n. 179). De stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, Maximiliaan van Bourgondië, schreef in 1557 aan de koning dat het niet mogelijk was om geschikte personen te kiezen, tenzij de koning met voorbijgaan van de privileges 'd'auctorité absolute' burgemeesters en schepenen zou aanstellen (J.J. Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', *BMGN*, LXXXVI (1971) 178-199, aldaar 196). De stedelijke bestuurders waren dan ook altijd uit de kringen van het stedelijke patriciaat afkomstig, niet uit de omgeving van de stadhouder. Op grond van allerlei privileges wisten de steden eveneens hun eigen mensen in de omringende baljuwschappen en hoogheemraadschappen benoemd te krijgen: Van Nierop, *Ridders tot regenten*, 168.

87. Het is mogelijk dat Granvelle doelde op de invloed die de hoge edelen als leden van de Raad van State op de benoemingen konden uitoefenen. Na het vertrek van de kardinaal ontstond hier een vacuüm, dat door de grandes werd opgevuld. Tussen 1564 en 1566 raakten echter slechts weinig hoge posten vacant, zodat deze vorm van patronage weinig omvangrijk kan zijn geweest. Bovendien is het opmerkelijk dat Granvelle in dit verband schrijft over de stadhouders (*governos*), niet over leden van

Wat dit betreft was het jaar 1572 overigens een echte revolutie. Van toen af aan regelde Oranje alle benoemingen zelf, al waren de oorkonden aanvankelijk nog keurig op naam van koning Philips gesteld⁸⁸.

De derde hoedanigheid waarin Oranje een clientèle kon opbouwen, was zijn positie als hoog edelman. Enerzijds kon hij binnen zijn particuliere huishouding edelen en anderen aan zich binden; anderzijds kon hij als ambachtsheer - als baron van Breda - zijn gunsten uitdelen. Oranje had in deze kwaliteiten zélf de beschikking over de baantjes die hij uitdeelde. Anders dan in de hiervoor besproken functies van legeraanvoerder en stadhouder trad hij dus zelf als patroon op, en niet als doorgever (*power broker*) van de vorstelijke patronage. We zullen zien in hoeverre Oranje hier een duurzame clientèle wist op te bouwen.

Oranje hield er een zeer uitgebreide hofhouding op na⁸⁹. Deze was min of meer gemodelleerd naar de hofstaat die de Bourgondische hertogen en hun Habsburgse opvolgers voerden⁹⁰. Er waren verschillende departementen: de 'kamer', die zich met de persoonlijke verzorging van de prins bezighield, de keuken, de bottelarij en de stallen. Aan het hoofd van de hofhouding stonden twee hofmeesters. Binnen de hofhouding kan een onderscheid gemaakt worden tussen drie soorten functionarissen. Bovenaan stonden de edellieden (*gentilshommes de la chambre* en *gentilshommes de la maison*, terwijl ook de hofmeesters en de stalmeesters *hommes de bien et de qualité*, dus van adel waren). Dan volgden de hogere functionarissen (*officiers*: de kapelaan, de secretarissen, enz.) en daaronder het lagere personeel, zoals kamerdienaren, koks, botteliers, wasvrouwen enz.⁹¹. Bovendien werd een aantal pages, zonen van edelen, aan het hof van de prins opgevoed. De prinses van Oranje en Willems oudste zoon Philips Willem voerden binnen het huishouden een aparte hofstaat. De omvang van deze huishouding was in 1550

de Raad van State, hoge heren o.i.d. Ik heb hier slechts willen betogen dat zij, anders dan Rosenfeld meende, *als stadhouders* weinig invloed op de benoemingen hadden.

88. Lademacher, *Stellung des Prinzen von Oranien*, 47-48; Fox, 'Baljuwen en schouten', 35-36; vergelijk Register van politieke commissies van prins Willem I als stadhouder van Holland 1565-1574, ARA, Archief van de Staten van Holland 1572-1795, inv. nr. 1788.

89. E.J. Haslinghuis, 'Hofstaat en hofleven van Prins Willem I', in: *Prins Willem van Oranje 1533-1933* (Haarlem, 1933) 269-286; P.J. Blok, *Willem de Eerste, prins van Oranje* (2 dln.; Amsterdam, 1919-1920) I, 27-28; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, I, 213.

90. Haslinghuis, 'Hofstaat en hofleven', 282; vergelijk Janssens, 'Willem van Oranje aan het Brussels hof'.

91. KHA, Archief van prins Willem I, inv. nr. VI, 3 (rekeningen van het huishouden te Breda, 1553-4); inv. nr. VI, 1, nr. 1 (staat van uitgaven voor de hofhouding van prins Willem I, ongedateerd); nr. 5 (Rolle de l'hostel et estat de Mons. le prince, 1565); nr. 12 (advies van de Raad van de prins tot herinrichting van zijn huishouding, 1554); nr. 13 (Rolle van domestiques van zijn excellentie, 1578). Vergelijk over het huishouden van Oranje in 1582 Arend van Dorp, *Brieven en onuitgegeven stukken*, J.B.J.N. de van der Schueren, ed. (2 dln.; Utrecht, 1887-1888) I, 294.

zeer groot: behalve het overige personeel, alleen al vierentwintig edellieden en achttien pages; in 1553 honderdzesentig personen, waaronder tien edellieden; in 1562 tweehonderdzesenvijftig personen⁹². De huishouding verslond enorme sommen geld. Talrijk waren de pogingen om de omvang en de kosten te verminderen; maar telkens weer zwol zij aan tot een omvang, die de financiële draagkracht van de prins ver te boven ging⁹³.

In hoeverre leefde nu binnen dit grote geheel het gevoel van persoonlijke trouw aan het hoofd van het huishouden? Voor de eventuele verlening van politieke steun waren natuurlijk vooral de hogere rangen in het huishouden belangrijk, in de eerste plaats de 'huisedelen' (*gentilshommes domestiques, gentilshommes de service*). De namen van deze edelen in 1553-1554 en 1565 zijn bekend⁹⁴. Het is echter lastig om de individuele carrières van deze lieden te traceren, deels door de eigenaardige en telkens wisselende spelling van hun namen, deels omdat hun voornamen niet vermeld worden. Toch valt het op dat een groot aantal edelen hun patroon ook in minder voorspoedige tijden trouw is gebleven. Heinrich von Wiltperg was vroeger in dienst van Willems vader geweest. Hij werd hofmeester in Oranjes huishouding en volgde in 1568 diens zoon Philips Willem in ballingschap naar Spanje⁹⁵. Carel van der Noot, heer van Risoir (in Henegouwen), edelman in dienst van Oranje in 1565, tekende het Verbond der Edelen en werd verbannen door de Raad van Beroerten. Hij week uit, was in 1568 betrokken bij een aanslag op Alva en voerde in 1570 het bevel over een vendel voetvolk in dienst van Oranje⁹⁶. Jérôme Tseraerts was al in 1553 in Oranjes dienst en bracht het tot diens stalmeester. Hij tekende het Compromis, volgde zijn meester in ballingschap, en werd door deze gebruikt voor allerlei belangrijke politieke en militaire

92. Haslinghuis, 'Hofstaat en hofleven', 282. In 1567 arriveerde Oranje op de Dillenburg met een gevolg van ongeveer 100 man; Anna van Saksen had nog eens 40 personen bij zich. Later, in 1577-1578, toen Oranje in Brussel vertoefde, had hij 182 personen in dienst (*ibidem*, 285, 283).

93. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, I, 210-213; KHA, Archief van prins Willem I, inv. nr. VI, 1, nr. 12; vergelijk Mees-Verwey, *Apologie*, 40.

94. In 1553-1554: KHA, Archief van prins Willem I, inv. nr. VI, 3; in 1565: *ibidem*, inv. nr. VI, 1, nr. 5. Vergelijk ook de namen van de huisedelen in 1577/78: *ibidem*, inv. nr. VI, 1, nr. 13 en in 1582: Van Dorp, *Brieven*, I, 294.

95. Japikse, *Correspondentie van Willem den Eerste, xxviii*, 62, 82; Blok, *Willem de Eerste*, I, 179; vergelijk *ibidem*, 65, 66, 175.

96. *NNBW*, V, 375; A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen ... enz.* Voortgezet door K.J.K. van Harderwijk en G.D.J. Schotel (21 dln.: Haarlem, 1852-1878) i.v.; Te Water, *Verbond*, III, 164; Groen, *Archives*, II, 58, 62, 162; III, 243, 279, 292; VIII, 483. Hij moest in 1566 de officieren in de bende van Egmond schrijven zoveel mogelijk *gentils hommes* en *hommes d'armes* mee naar Brussel te nemen teneinde aanwezig te zijn bij de aanbidding van het smeekschrift (Groen, *Archives*, II, 58). Zijn vader diende in de bende van Egmond (*NNBW*, V, 375).

opdrachten⁹⁷. Francois de Virieu was een uit Orange afkomstig edelman, (waarschijnlijk) de zoon van René van Chalon rentmeester van Orange en de Dauphiné. Hij werd edelman in dienst van Oranje, later diens stalmeester. Hij was hugenoot, maar tekende het Verbond der Edelen niet, vermoedelijk omdat hij een buitenlander was⁹⁸. Hij werkte voor Oranje tijdens diens veldtochten van 1572 en later. Omstreeks 1576 treffen we hem aan als hofmeester van Oranje's huishouden in Antwerpen en Delft en hij werd gebruikt in allerlei vertrouwelijke zendingen. Hij is een voorbeeld van een 'cliënt' die om zijn trouwe dienst door zijn 'patroon' beloond werd: Oranje benoemde hem in 1573 tot luitenant-houtvester van Holland, hoewel hij dat ambt als vreemdeling eigenlijk niet mocht bekleden. Pas in 1585 werd hij genaturaliseerd⁹⁹.

Voor zover kan worden nagegaan, tekende een vrij groot aantal edelen die in 1565 in Oranjes dienst waren het Verbond der Edelen. Behalve de zoeven genoemde Risoir en Tseraerts, waren dat Fresin, Anthonie de Mol, Oyenbrugge, Montoye, Van der Meere en Crahem. De heer van Waardenburg had in 1553 tot Oranjes hofhouding behoord¹⁰⁰.

Toch moeten we ons geen overdreven voorstelling maken van de duurzaamheid van de banden van trouw, die deze edelen aan hun meester bonden. Karel van Gavere, heer van Fresin, graaf van Beurieu, wordt in 1565 vermeld als een van Oranjes *gentilshommes deffroyez*- Hij behoorde in 1566 tot de verbonden edelen,

97. *Ibidem*, V, 977; Te Water, *Verbond*, III, 340; Groen, *Archives*, III, 367, 371, 453 vlg., 468 vlg.; IV, 159, 213, 220 vlg.; Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, II, 60; Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, i.v. Hij werd in 1540 geboren en zou dus, in 1553, reeds op dertienjarige leeftijd in Oranjes dienst zijn geweest - of was deze Tseraerts een.ouder familielid?

98. Groen, *Archives*, II, 75.

99. *NNBW*, V, 1028; Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, V, 366.

100. Fresin is (waarschijnlijk) Karel van Gavere, heer van Fresin, graaf van Beurieu: Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, i.v.; *NNBW*, IX, 265-266; Te Water, *Verbond*, II, 402-404. Anthonie de Mol: Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, i.v.; Te Water, *Verbond*, III, 139; Groen, *Archives*, II, 60: hij moest in het voorjaar van 1566 in Brussel werven voor het Verbond. Oyenbrugge: hier zijn verscheidene kandidaten. Volgens de 'Cathalogue des gentilshommes confederez' (ARA Brussel, Audiëntie, inv. nr. 477/5) tekende Lodewijk van Oyenbrugge het Verbond. Er waren echter ook een René (drost van Grimbergen), een Engelbert (ontvanger van Grimbergen), een Francois (heer van Milse), een Filips René (heer van Oyenbrugge) en een Gerard van Oyenbrugge (Te Water, *Verbond*, V, 201). Welke van hen aan Oranjes huishouden verbonden was, is niet duidelijk. Montoye is (waarschijnlijk) Adriaan de Montoye. Te Water, *Verbond*, V, 149; Groen, *Archives*, II, 59: hij moest in het voorjaar van 1566 aanhang voor het Verbond werven in Oudenaarde en Aalst. Philips van der Meere: Groen, *Archives*, II, 60 (moest met Anthonie de Mol edelen in Brussel voor het Verbond mobiliseren); Te Water, *Verbond*, III, 124. Over Crahem (?) zijn mij geen bijzonderheden bekend: op de lijst van huisedelen in dienst van Oranje komt een Crehey of Crehen voor; Te Water, *Verbond*, II, 327 noemt Crehain of Crehain en Croham of Crohain. Waardenburg: in 1553 was 'le Sr. de Warremborch premier mre dhostel': ook hier is het natuurlijk weer de vraag, of het dezelfde edelman betreft (Te Water, *Verbond*, III, 363-364).

maar in 1579 tot de Malcontenten. Hij werd op Oranjes kasteel in Breda gevangen gezet, dat hij ... in 1581 aan de Spanjaarden overleverde¹⁰¹!

Ook als ambachtsheer had Oranje de mogelijkheid om lagere edelen aan een loopbaan te helpen. In en om Breda zien we een hele kring van adellijke families, veelal onderling verzwagerd, die generaties lang functies uitoefenden in het huishouden en de heerlijkheden van de heren van Breda: families als Renesse van Elderen, Oyenbrugge, Assendelft, De Mol, Masschereel¹⁰². De voornamen van sommigen geven een indicatie dat we patronageverhoudingen op het spoor zijn: Engelbrecht en René van Oyenbrugge, Engelbrecht Vlas, Engelbrecht van der Noot en René van Renesse van Elderen droegen de namen van Engelbrecht van Nassau en René van Chalon. Van Filips René van Oyenbrugge is het zeker dat René van Chalon als doopgetuige is opgetreden¹⁰³.

Als kerkpatroon van Breda had Oranje de begeving van enkele prebendes, die hij aan zijn gunstelingen schonk. De edelman Frederik van Renesse van Culemborg was geen priester, maar werd door Oranjes gunst in het kapittel van Breda opgenomen, verwierf van hem de kapelanie Groot-Zundert en probeerde in 1564 met steun van Oranje een prebende van de collegiale kerk te Rhenen te verkrijgen, die eigenlijk voor een priester bestemd was. Jacob Vlas, raadsheer van de prins en lid van diens Rekenkamer te Breda, kreeg in 1557 een prebende in het

101. Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, i.v.

102. Jan van Renesse van Elderen (1505-1549) was drossaard van het Land van Breda. Hij huwde Elizabeth van Nassau, natuurlijke dochter van Hendrik graaf van Nassau. Hun zoon René was lid van het Compromis (NNBW, III, 1055; Groen, *Archives*, II, 162; Te Water, *Verbond*, 258-259). Engelbert van Oyenbrugge was ontvanger van Grimbergen, zijn zoon René was daar drost, beiden in dienst van Oranje (Japikse, *Correspondentie van Willem den Eerste*, 187). Francois van Oyenbrugge was gehuwd met Anna van der Noot, een dochter van Engelbert, hofmeester van Oranje (Te Water, *Verbond*, III, 201). Zijn broer Filips René van Oyenbrugge was een zwager van Karel van der Noot (Risoir), edelman in dienst van Oranje (*ibidem*); Gerard van Oyenbrugge was een zwager van Anthonie de Mol. Dirk van Assendelft huwde Adriana van Nassau (uit de Bredase bastaardtak) en werd schout van Breda, een ambt dat zijn schoonvader Pauwels van Nassau eerder bekleed had. Dirks zoon Jan werd in 1578 eveneens schout van Breda. F.A. Holleman, *Dirk van Assendelft, schout van Breda en de zijnen* (Zutphen, 1953) 27, 68-69, 270. Jacob Tseraerts, de vader van Jérôme die edelman in dienst van Oranje was, bekleedde het ambt van drost van Breda (A.J.M. Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand. Van ketterij tot beeldenstorm 1545-1569* (Tilburg, 1971) 33-34. Balthasar Masschereel was deken van het kapittel van Breda, pastoor van Zundert en koster van Oosterhout (beneficieën ter begeving van de heer van Breda); zijn broer Jan was schout in Oosterhout (alweer, namens de prins van Oranje) en hofmeester in Oranjes huishouding (Japikse, *Correspondentie van Willem den Eerste*, 188-189; S.W.A. Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer, ed., *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmee gelijk te stellen stukken, 1567-1795* (3 dln.; Den Haag, 1974-1976) I, 15.

103. Te Water, *Verbond*, III, 201. Vergelijk J.A. Faber, 'Genealogie en Maatschappijgeschiedenis', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XXX (1976) 32-38. aldaar 33: indien kinderen de voornaam van een beschermer ontvangen, kan men patronageverhoudingen op het spoor zijn.

kapittel van Breda van Oranje voor zijn zoon Engelbrecht (!), die toen pas zeven jaar oud was¹⁰⁴.

Ook in de samenstelling van het bestuur van Breda had de prins grote invloed. Hij benoemde ieder jaar, geadviseerd door zijn Raad en Rekenkamer, de burge-meesters en schepenen van zijn stad. Dit was geen formaliteit; Oranje heeft actief van zijn bevoegdheden gebruik gemaakt. Soms, zoals in december 1565, legde hij een advies naast zich neer¹⁰⁵. Hij gebruikte zijn bevoegdheden echter niet om uitsluitend geestverwanten te benoemen, evenmin als hij dat als stadhouder deed. Zo kan de schout van Breda, Godert van Haestrecht, tot de 'rekkelijke' partij van Oranje worden gerekend - hij werd in 1569 door de Raad van Beroerten veroordeeld -, terwijl de drost Jacob Tseraerts tot de behoudende katholieke partij behoorde, goede contacten met de Raad van Beroerten onderhield en, in weerwil van de publieke opinie, na Oranjes vertrek aan de opsporing en terechtstelling van ketters meewerkte. Hij dreigde zijn zonen met onterving als ze de kant van Oranje zouden kiezen: Jérôme was, zoals we zagen, één van diens trouwe medewerkers¹⁰⁶. Van trouw tot in de dood, van *fidélité*, was dus ook bij Oranjes Bredase creaturen niet automatisch sprake.

We hebben tot nu toe Oranjes familie buiten beschouwing gelaten. Hoewel wij Oranjes bloed- en aanverwanten natuurlijk gemakkelijk kunnen onderscheiden van degenen die bij hem in dienst waren zonder met hem verwant te zijn, werd het onderscheid tussen 'vrienden' en 'magen' in deze tijd waarschijnlijk minder sterk gevoeld. 'Vrienden' betekende trouwens ook in het spraakgebruik van die dagen familieleden¹⁰⁷. Enerzijds was de taal van de verwantschapsbetrekkingen ook de taal van de patronage. De landsheren spraken de vliesridders, hun protégés, aan met 'neve' (*cousin*). De edelen die bij Brederode in dienst waren, werden door een tijdgenoot zijn 'familie' genoemd, analoog aan de Romeinse 'familia', die ook het dienstponeel omvatte¹⁰⁸. De graaf van Egmond vroeg in een laatste brief aan de koning, kort voor zijn terechtstelling geschreven, om diens protectie voor zijn vrouw, zijn kinderen en zijn dienstponeel¹⁰⁹. Dat wat men toen

104. Beenakker, *Breda*, 15. De vader van Jacob Vlas, Thomas Vlas, was eveneens in Oranjes dienst (Japikse, *Correspondentie van Willem den Eerste*, 187).

105. Beenakker, *Breda*, 11.

106. *Ibidem*, 33-34.

107. E. Verwijs, J. Verdam, F.A. Stoett, e.a., *Middelnederlandsch Woordenboek* (11 dln.; 's-Gravenhage, 1885-1952) IX, 1345.

108. Ms. Historische beschrijving van het gepasseerde in Amsterdam omtrent de Reformatie, Gemeentearchief Amsterdam, Archief Handschriften, inv. nr. 59, f. 43.

109. *Cronyck ende historie van het edele ende machtighe geslachte van den huysse van Egmond, gelegen in Noort-Hollandt* (2e druk; Alkmaar, 1637) 92.

een 'familie' noemde, bestond uit wat wij het gezin noemen, met het inwonende personeel¹¹⁰.

Anderzijds trad het hoofd van het huishouden ook werkelijk ten opzichte van zijn verwanten als patroon op, in de zin dat hij hun carrières trachtte te bevorderen. Na de dood van zijn vader Willem de Rijke werd Willem van Oranje hoofd van de familie. Hij schreef op 15 oktober 1559 aan zijn broer Lodewijk dat zij, de kinderen, hun vader moesten navolgen opdat hun Huis, dat te goeder naam en faam bekend stond, niet te gronde gericht zou worden. Daartoe moesten de kinderen in goede eendracht leven.

De ma part il n'y aura jammais faulte et... je vous assisteray toujours è vous tous [zo schreef Oranje] et de conseille et en tout aultre chose où me vouldres employer, me tenant seur que de votre costé feres le mesme... [Je] me employeray tres volontiers pour vous assister en tout ce que sera pour vostre bien et augmentation de nostre Maison...¹¹¹.

Willems moeder, Juliana van Stolberg, vroeg hem, als hoofd van de familie, advies over de opvoeding van haar zoon Hendrik: 'Hoffen der Almechtig Got sol im gnad erzeygen, das eyn mensch aus im werdt', schreef ze, 'der E.L. dinen kenn'¹¹². Inderdaad heeft Oranje zich altijd ingespannen om zijn familieleden vooruit te helpen. Zijn pogingen om een prebende voor Hendrik te krijgen, zijn al genoemd¹¹³. Lodewijk en Hendrik woonden aan zijn hof te Breda. Hun broer Jan, die toen edelman in dienst van de hertog van Kleef was, vroeg in 1558 aan Lodewijk of hij een tijdlang aan Oranjes hof kon vertoeven ('eine Zeit lang mit-ziehen und Seiner Gnaden aufwarten')¹¹⁴. Door zijn huwelijk met Anna van Saksen hoopte Willem steun van haar Saksische familieleden te verkrijgen. Dat Oranjes broers, maar ook aanverwanten als zijn zwager Gunther von Schwarzbürg in de moeilijke jaren na 1567 tot zijn trouwste aanhangers behoorden, hoeft hier niet verder uiteengezet te worden. Deze familiebetrekkingen, die overigens niet goed van de overige patronageverhoudingen onderscheiden kunnen worden, leidden dus wèl in hoge mate tot persoonlijke trouw - in het geval van zijn broers Lodewijk, Adolf en Hendrik trouw tot in de dood. Maar ook hier zijn tegenvoorbeelden te bedenken, zoals van Palamedes van Chalon, René's bastaard, die lid was van het Verbond der Edelen, maar later aan de kant van

110. P. Laslett, *The World we have lost* (Londen, 1965) 1-22; Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* (Londen, 1977) 26-27.

111. Groen, *Archives*, I, 28-29.

112. *Ibidem*, 76.

113. Zie boven, noot 74.

114. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, I, 216-217.

de koning zou vechten, of Willems zwager de graaf van den Berg, die Gelderland aan Parma dreigde over te leveren¹¹⁵.

Tot slot, enigszins terzijde, nog enkele opmerkingen over het kunstpatronaat. In de wereld van de kunsten en de wetenschappen bestond een systeem van patronage dat niet wezenlijk verschilde van de hier besproken meer 'politieke' vormen van patronage. Een kunstenaar of geleerde kon zijn werk aan een machtig personage opdragen, in de hoop op een eenmalige uitkering, een jaargeld of een plaats in diens hofhouding. Hij kon dan ongestoord verder werken, terwijl zijn activiteiten bijdroegen tot de eer en de reputatie van zijn patroon.

Als een groot beschermer van kunsten en wetenschappen is Oranje echter niet in de eerste plaats de geschiedenis ingegaan. Hij schijnt, zeker in zijn jonge jaren, de voorkeur te hebben gegeven aan toernooien en de jacht. Toch zijn ook van deze vorm van patronage in Oranjes leven sporen te vinden. Zo wendde de humanistische geleerde Hadrianus Iunius zich tussen 1562 en 1565 verscheidene malen tot een aantal tussenpersonen, met het verzoek om voorspraak bij de prins. Hij wilde een geleerd werk dat hij onder handen had aan diens zoon opdragen; veelzeggend is dat hij erop wees hoe ongelukkig zijn fortuin was door de dood van de vroegere stadhouder Maximiliaan van Bourgondië, die hem alle mogelijke hulp en steun had toegezegd¹¹⁶.

Het wordt tijd dit betoog af te sluiten en er enkele conclusies aan te verbinden. Het is gebleken dat Oranje als legeraanvoerder en als stadhouder, als bemiddelaar van de vorstelijke patronage, als *power broker*, heel weinig armslag had. De stadhouders hadden al lang niet meer de speelruimte die hun voorgangers vóór de landvoogdij van Maria van Hongarije hadden genoten en het is niet afdoende bewezen dat Oranje die speelruimte tijdens de landvoogdij van Margaretha van Parma herwon. Als we dan toch A. Bloks concept van *brokerage* willen aanhouden, als een specifieke vorm van patronage die correspondeert met een bepaalde fase van staatsvorming, dan moeten we concluderen dat het staatsvormingsproces in de Nederlanden al zeer ver was voortgeschreden¹¹⁷. De vorst kon, op het gebied van de benoemingen, de hoge adel, en ten dele ook de regent, passeren.

115. Over Palamedes van Chalon: Te Water, *Verbond*, II, 321-322; Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, i.v. Over Willem IV, graaf van den Berg. *NNBW*, VIII, 81-84.

116. B.A. Vermaseren, 'Het ontstaan van Hadrianus Junius' 'Batavia' ' in: *Huldeboek Pater Dr Bonaventura Kruitwagen O.F.M. Aangeboden op Sint Bonaventura 14 juli 1949 ter gelegenheid van zijn gouden priesterfeest en zijn vijfenzeventigste verjaardag* ('s-Gravenhage, 1949) 407-426, aldaar 409-410.

117. Misschien ook vergeleken met omringende landen? Op de 'Moderniteit' van de Nederlanden in allerlei andere opzichten is al gewezen: Jan de Vries, 'On the Modernity of the Dutch Republic', *Journal of Economic History*, XXXIII (1973) 191-202; H.P.H. Jansen, *Hollands voorsprong* (Leiden, 1976).

Zoals bekend lag in die ver gevorderde mate van centralisatie één van de oorzaken van het verzet van de hoge adel, en daarmee van de Nederlandse Opstand.

In zijn privé-huishouding en in zijn heerlijkheden had Oranje meer ruimte om als patroon op te treden. Evenmin als in de eerder besproken gebieden leidde dit tot vanzelfsprekende politieke loyaliteit. Het begrip *fidélité*, zoals dat door Mousnier wordt gehanteerd, moeten we dan ook als te romantisch van de hand wijzen - of althans hier niet van toepassing verklaren.

Over de emotionele betrekkingen tussen patroons en cliënten is nog veel onduidelijk. Een analyse van het taalgebruik in de correspondentie zou ons misschien verder kunnen helpen. De taal die naar voren komt in Oranjes correspondentie met zijn ondergeschikten en met zijn vorst - zijn eigen 'patroon' - is ongetwijfeld de taal van de patronage. 'Trouw', 'begunstiging' en 'dienst' zijn sleutelbegrippen. Toch is het de vraag of het hier niet om algemeen gangbare beleefdheidsfrases gaat.

Een conclusie die misschien getrokken kan worden, is dat patronage wel een rol heeft gespeeld in het politieke leven, maar dat de aangegane betrekkingen niet zo duurzaam waren als men wel heeft aangenomen. Men stelde zich in dienst van een machtige beschermer, uitsluitend omdat, en uitsluitend zolang deze iemand vooruit kon helpen. Wanneer dat niet meer het geval was - zoals na Oranjes vertrek naar de Dillenburg - of wanneer men elders betere mogelijkheden meende te onderkennen, verhuisde men naar de clientèle van een nieuwe patroon. Er zou dus, met andere woorden, veel horizontale mobiliteit tussen de verschillende patronagesystemen hebben bestaan¹¹⁸.

Misschien waren de banden van loyaliteit die patroons en cliënten bonden, niet bestand tegen de ideologische pressie die door het conflict om de godsdienstpolitiek werd uitgeoefend. Rond 1566 werd politieke overtuiging belangrijker dan de 'factie' waartoe men behoorde. In die zin zou men de calvinisten inderdaad als de eerste revolutionaire 'partij' kunnen beschouwen¹¹⁹.

Uit dit onderzoek is gebleken, dat Oranjes mogelijkheden om als patroon op te treden gering waren, dat hij de mogelijkheden die hij had, niet of nauwelijks gebruikt heeft om zijn politieke geestverwanten op het kussen te helpen, en dat degenen die hun functie aan hem te danken hadden, hem niet door dik en dun trouw zijn gebleven. Het lijkt me desondanks niet nodig, het hele begrip patronage als nutteloos terzijde te schuiven. In de wereld van de hoge ambtenaren speelde patronage een belangrijker rol. Van Granvelle werd gezegd, dat hij de hele

118. Vergelijk Lloyd, *The State*, 36-37.

119. H.G. Koenigsberger, 'The Formation of Revolutionary Parties in France and the Netherlands during the Sixteenth Century', in: *Idem, Estates and Revolutions* (Ithaca/Londen, 1971) 224-252.

Franche Comté met zijn creaturen had gevuld¹²⁰. Viglius zou op dezelfde wijze over de ambten in Friesland beschikken en daar zijn familieleden naar voren schuiven¹²¹. In de latijnse correspondenties van die tijd worden termen als *amicus*, *diens* en *clientulus* gebruikt¹²². Nog in 1605 schreef Cornelis van Aerssen aan zijn chef Oldenbarnevelt: 'Vous êtes mon patron... Je m'attends donc a vous comme a mon Maecenas'¹²³. Naar dit soort verhoudingen, in het grensgebied tussen institutionele geschiedenis en mentaliteitsgeschiedenis, kan nog heel wat onderzoek worden verricht. Dit artikel naar patronageverhoudingen in het leven van Willem van Oranje, dat misschien meer vragen heeft opgeroepen dan het heeft beantwoord, is daarvan slechts een begin.

120. Granvelles vijand Renard verzette zich ertegen in de Franche Comté verhoord te worden "... pour ce que ceulx que sont entremiz aux affaires d'estat du pays sont parentz et beau-frères dudict cardinal; en la cour du parlement a Dole, les président, chevalliers et six ou sept conseillers de ladict court sont aussi ses parens ou alliez, et les aultres tous promehuz de sa main. Tous les fiscaulx des baillages d'Amont, d'Aval et de Dole dépendent de luy; tous les officiers de la saulnery sont ses frère, beaul frère, parens, alliez et serviteurs; l'estat de gruye est ès mains de son beaul-frère; le gouvernement du Charollois ès mains d'ung aultre sien beaul-frère; les principales capitainneries du pays sont ès mains de ses beaulx-frèreres et nepveurs; l'estat de bailly de Dole ès mains de son nepveur; les trésoreries générales du pays, celle de la saulnery, celle de Dole ès mains de ses parens, serviteurs et alliez. Enfin, tous offices et bénéfices, graces, placets de bénéfices passent pour la pluspart par ses mains, jusques a avoir fait déporter le frère du suppliant de l'estat official de Besancon, pour y entremettre ung sien parent. Dix ou douze abbayes dudict pays sont tenues tant par luy que par les siens, et plusieurs prieurez et aultres bénéfices ...', Simon Renard aan de koning, ongedateerd [1562], Weiss, *Papiers d'état du cardinal Granvelle*, V, 15-17. Over deze kwestie Waterbolk, 'Vrienden', *passim*.

121. F. Postma, 'Viglius Zuichemus ab Aytta', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (9 dln. verschenen; Brussel, 1964-1981) VIII, 837-855, aldaar 847, 849. Vergelijk over Viglius' clientèle ook E.H. Waterbolk en Th.S.H. Bos, ed., *Vigliana. Bronnen, brieven en rekeningen betreffende Viglius van Aytta* (Groningen, 1975) 7-8.

122. Waterbolk, 'Vrienden', 61.

123. Geciteerd in: Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw* (8e druk; Haarlem, 1946) 547.

Wilhelm von Oranien, die deutschen Reichsstände und der niederländische Aufstand

VOLKER PRESS

Für Heiko A. Oberman*

Wenn des 400. Todestages Wilhelms von Oranien gedacht wird, so ist festzuhalten, daß es ein Fürst aus deutschem Hause war, der schließlich zum Motor und Spiritus rector des niederländischen Aufstandes wurde - die niederländische Nationalhymne hat diese Tatsache auch festgehalten¹. Andererseits war der Freiheitskampf der Niederlande eher ein Ereignis der westeuropäischen Geschichte, waren Spanien, Frankreich und England starker involviert als das Reich². Dennoch ist auch dessen Rolle nicht zu unterschätzen, passiv zwar, aber doch nicht wegzudisputieren - und auch das Reich selbst ist durch die niederländischen Bewegungen nicht unerschüttert geblieben.

Den Rahmen der Ereignisse gaben der Burgundische Vertrag von 1548³ und der

* Ich widme diese Studie Prof. Dr. Heiko A. Oberman (jetzt Tucson-Arizona) in herzlicher Verbundenheit - in Erinnerung an die gemeinsamen Tübinger Jahre und an eine gute Zusammenarbeit im Sonderforschungsbereich 'Spätmittelalter und Reformation'. Für wertvolle Hinweise und Hilfen habe ich meinen Mitarbeitern Manfred Rudersdorf, M.A., Dr. Georg Schmidt und Dr. Dieter Stievermann zu danken.

1. P.J. Blok, *Willem de Eerste prins van Oranje* (2 Teile; Amsterdam 1919-1920). K.W. Swart, 'Willem de Zwijger', in: *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen, 1979) 45-82. A.Th. van Deursen, H. de Schepper, *Willem van Oranje. Een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp, 1984). N.M. Sutherland, 'William of Orange and the Revolt of the Netherlands: A Missing Dimension', *Archiv für Reformationsgeschichte*, LXXIV (1983) 201-231. Leider nicht vollendet: F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand* (3 Teile; Halle- Haag, 1906-1924) (Rachfahl hatte testamentarisch die Vernichtung des gesamten wissenschaftlichen Nachlasses einschließlich der unvollendeten weiteren Teile verfügt). Zur politischen Stellung: H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Niederlande* (Bonn, 1958).

2. P. Geyl, *The Revolt of the Netherlands (1555-1609)* (London, 1945). G. Parker, *The Dutch Revolt* (London, 1979; deutsch: 1979). S. Groenveld, H.Ph. Leeuwenberg, N. Mout, W.M. Zappey, *De kogel door de kerk* (Zutphen, 1979). H.G. Koenigsberger, 'Why did the States General of the Netherlands become Revolutionary in the Sixteenth Century', in: *Parliaments, Estates and Representation*, II (1982) 103-111.

3. Text: L. GroB, R. v. Lacroix, *Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des burgundischen Kreises*, I (Wien, 1944) Nr. 445. Die weiteren Dokumente dazu: Nr. 371-446. Vgl. auch: H. Rabe, *Reichsbund und Interim. Die Verfassungs- und Religionspolitik Karls V. und der Reichstag von Augsburg 1547/1548* (Köln-Wien, 1971) 361-398. F. Postma, *Viglius van Zwichem als humanist en diplomaat 1507-1549* (Zutphen, 1983) 154-163. Vgl. auch die Anm. 6 zitierte Literatur.